

آسمان جان و نردبان آن

دکتر جلال الدین کزازی
استاد دانشگاه علامه طباطبایی

چکیده:

مولانا جلال الدین یکی از برومندترین فرزندان ایران زمین است که ادبِ نِهان گرایانه و صوفیانه فارسی با او به اوج رسیده است و شعرِ شررخیز او همواره آتش در سوختگان جهان می‌زند. او مثنوی خویش، شگرف‌ترین نامه راز را با نای و نوای آن آغاز کرده است و از آن، چونان نمادی از خویش و از هر دردآشنای دیگری سخن گفته است. مولانا از میان همه سازها، نای را از این روی برگزیده است که نای تهی شده از خویش، خود را یک سره به دست و دم نایی می‌سپارد و از دم او جان و جنب می‌گیرد و در جان دیگران شور و شرر می‌افکند. مولانا خود نیز نایی است که با دم شمس تبریزی از خود تهی شد و خویشتن خویش را باز یافت. مثنوی با همه درازآهنگی اش ناله‌های این نای است که در نایی رنگ باخته و دم گرم نایی پرده‌های او را دریده و رازهایش را بر آفتاب افکنده است. از این جاست که مثنوی با این که کتابی آموختاری است و باید آگاهانه باشد، بیشتر ناخودآگاهانه است و برآمده از گونه‌ای تداعی غول‌آسا. از سویی نیز سررشته این کتاب که نردبان آسمان است، به دست حسام الدین چلبی است که بی او غنچه‌های مثنوی ناکفته می‌ماند. این‌ها و پاره‌ای نکته‌های دیگر در این گفتار باز نموده شده‌اند.

کلیدواژه‌ها:

مولانا، مثنوی، نای، نردبان آسمان.

خدای مرد عرفان ایران، پیر هژیر و فرخنده ویر بلخ، مولانا جلال الدین محمد بلخی یکی از برومندترین و بالا بلندترین فرزندان ایران زمین و یکی از بزرگ ترین و نام آورترین اندیشمندان و سخنوران جهان است و در گونه خویش، سرآمد و بی همتا. دو شاهکار جاودانه و بی همانندی، مثنوی معنوی و دیوان شمس دو آفریده و پدیده شگرف ادبی و اندیشه ای است که هر خواننده بیدار دل و جان آگاه را به شگفت می آورد و سرمست و بی خویشتن می گرداند. مولانا در فرجام راهی درخشان و همایون بالا برافراخته است که نازنین غزنین، سنایی، در آغاز آن ایستاده است، و دانادل پیراسته از آب و گل نیشابور، عطار که جهان های جان از طبله سخنش مشکل آگین و از خورشید اندیشه اش مهر آیین گردیده اند، در میانه آن سر برآورده است. این راه روشن که رهرو ژرف اندیش و باریک بین را هزاران هزار روزن به گلشن راز آشنایی و دل آگاهی در برابر دیدگان می گشاید، ادب نهران گرایانه و صوفیانه پارسی است.

راست است که پیش از سنایی، سخنورانی درویش کیش چون مهینه مهینه مهر و خداوندگار خاوران راز، بوسعید، یا پیر و پیشوای جان افروختگان خداجویی و رهروی، فرزانه فرخنده رای هروی، خواجه عبدالله انصاری، به شیواسخنی و شکرشکنی و شیرین کاری چارانه ها و چکامه هایی در درویشی و دلریشی و نهران کیشی سروده بوده اند؛ اما با سنایی است که ادب نهران گرایی، چونان گونه و شیوه ای جداگانه در زبان پارسی و فرهنگ ایران، آغاز می گیرد و آیین های درویشی و دبستان های راز، به فراخی و فرخی به مشکوی مشکبوی این ادب شیوا و شکرین راه می جویند. سنایی بنیاد گزار است و راهگشای؛ عطار این راه را همواری و گستردگی می بخشد، و بر آن بنیاد، کاخی فراخ را پی می افکند؛ لیک مولانا جلال الدین است که با اندیشه شگرف و آفریننده و کاونده خویش و سروده های شورانگیز و شررخیز و شکرریز خود، این راه را به پایان می آورد و کنگره های آن کاخ را آن چنان می افرازد که فراتر از آن نمی تواند رفت. پس از این هنگامه مرد نامه های راز و چامه های نیاز، هیچ سخنوری نتوانسته

است در این شیوه از ادب پارسی نامی برآورد و کامی. بر این بنیاد، مولانا در رازنامه سرایی، همان پایگاهی را دارد که فرزانه فرمند توس، پیر پاک و پارسای دری، فردوسی در رزم‌نامه سرایی و داستان زن داستان‌های کهن، جادو سخن جهان، نظامی در بزمنامه سرایی. در این سه شیوه و گونه از سخن، این سه تنند که پیمبران ادب پارسی اند و هر یک از این سه کس، به تنهایی، نازش و سرافرازی مردمی را در پهنه گیتی بس.

نکته‌ای شگفت و نیک شایسته درنگ در زندگانی و سخن مولانا آن است که وی در خردی همراه با پدرش بهاء‌الدین ولد که از بلندپایگان و مهین‌مایگان روزگار بوده است، از ایران به آسیای کهن می‌رود و در آناتولی می‌بالد و می‌پرورد؛ اما با آنکه او سالیان جوانی و پیری را در سرزمینی بیگانه می‌گذراند و هرگز از آن پس نیز به ایران و به زادبوم خویش باز نمی‌آید، از سرآمدان سخن پارسی می‌گردد و بدان سان که پیر پیش‌بین و نهان‌دان نیشابور، به هنگام دیدار مولانا که کودکی خرد بوده است، پیش دیده است و پیش گفته: با شعر شرخیزش آتش در سوختگان جهان در می‌زند و خامان فسرده خاموش را بر می‌انگیزد و به جوش می‌آورد.

آنچه از نای مولانا بر می‌آید، بانگ نای است و آتش که بی‌درنگ و به ناگاه، در دامان جان شنندگان می‌افتد و می‌گیرد و آنان را سراپای می‌افروزد و می‌سوزد، باد نیست که از سوئی برآید و از دیگر سوی، به در رود و به هرز و هدر.^۲ تنها نیستانند که از این آتش، شرر نمی‌پذیرند و اخگر بر نمی‌گیرند؛ آتشی شگرف و اهورایی که هزاران نیستان جان را از این پیش، به یک بارگی، افروخته است و از این پس نیز خواهد افروخت.

به راستی، راز این سوزش و افروزش چیست و کانون این آتش اهورایی کجاست؟ آتشی که به گفته خواجه شیراز، آتش‌زبانی دیگر از سرزمینی که به آتش‌های جاویدان و جهان‌افروزش نامبردار است، خورشید شعله‌ای است خرد از آن که در آسمان گرفته است.^۳

چرا نایی که مولاناست، با ناله‌های دردانگیز و مردآویزش، آتش در جان‌ها و جهان‌ها در می‌زند؟ چرا این سوزِ دردآموز را در دیگر سازها که بازگویی و رازگویی نهانی‌های دروند و نیازهای دل، نمی‌یابیم؟ نیز چرا مولانا نای راه، در میان سازهای گوش‌نواز هوش‌ربای، چونان سازِ نیاز و رهنمای راز برگزیده است و از آن در سرآغاز مثنوی، همچون نمادی از خویشتن و از هر دل آگاه و دردآشنایی دیگر، سخن گفته است؟ نای را چه ویژگی و کار و سازی است که نوایی درد آشنای دارد و در بُن و ژرفای جان، جای می‌گیرد؟

پاسخ این پرسش یک سخن بیش نیست: نای از خود تهی شده است و از بند خویش رسته است؛ تا آن زمان که از خویشتن آکنده است و هنوز از دام تن و از جنبِ چیرگی من‌نجسته است، پاره‌چوبی است بی‌ارزش که اگر در رهگذار افتاده باشد، کسی رنج آن را بر خود نمی‌نهد که از زمینش برگردد؛ پاره‌چوبی مانند هزاران چوب‌پاره دیگر که اگر به چیزی گرفته آیند و به پیشیزی بهایی آرند، باره بازبچه کودکان کوی خواهند شد و نئی سواران را به کار خواهند آمد؛ لیک آنگاه که درون نای را کاویدند و پیراستند و او را از خاشاک خویشتن رُفتند و به چندین سوراخس سُفتند، نای جان می‌گیرد و هستی می‌یابد؛ از نو، زاده می‌شود و در مرگ، به زندگی می‌رسد؛ اما این زندگی که ویرانه تن است و بیگانه من، به جان آزاد است و بر او، بنیاد دارد. جان نای دم نایی است. تا نایی در نای ندمیده است، آوازی از نای نای بر نمی‌آید.

او همچنان پاره‌چوبی است، بی‌جان و جُنُب؛ آنگاه که نایی نای را بر می‌گیرد و در دهان می‌نهد و در آن می‌دمد، پاره‌چوب، به ناگهان، جان می‌یابد و فغان بر می‌آورد و از سر تا بُن، شور و سوز می‌گردد؛ او در این هنگام، جانی است آن‌چنان زنده و تپنده که دمی آرام و قرار ندارد و از شوریدگی و شتاب باز نمی‌ماند؛ بدان‌سان که حتی جان‌های افسرده فرومرده در تن را برمی‌انگیزد و به رستاخیز و هنگامه‌ای شگرف، در پوسیدگان پوست و بیگانگان دوست، شور و شرار زندگی در می‌دمد. این جان و جُنُبِ شگرف، و این زندگی زرین و زیبا در نای، از آن است که نای در

نایی رنگ باخته است و با او یگانه شده است. هستی او از هستی نایی است؛ از آن است که به یک بارگی، شوریدگی و سرمستی است. منی نایی، در اویی نایی، از میان رفته است؛ جان او از جایی است دیگر و دم او از دهانی دیگر؛ جان و دهانی نهان و از جهانی دیگر. هستی نای که مایهٔ مستی است، ریشه در نیستی وی دارد، او از خود نهان شده است؛ از آن است که جهان جان و جان جهان شده است؛ هم مگر نه آن است که نام دیگر این ساز، نی، نشانهٔ نیستی است و در معنی «نه».

نام نای، گویاتر از هر سخن، کام او را آشکار می دارد و آغاز و انجام او را. آغاز نای چونان پدیده‌ای از جهان نمود، نیستی بوده است، بدان سان که همهٔ پدیده‌های این جهان چنین اند. نیست‌هایی اند هست‌نما و نمودهایی اند بی‌بود؛ اما آنچه نای را نای کرده است و از این نیست‌هستی نام رهنانیده است و به هستی راستین که هستی در نایی است رسانیده است، کام نای است و فرجام او. آنچه نای را از دیگر نمودهای بی‌بود که سایه‌هایی اند بی‌پایه و بی‌مایه جدا می دارد، تنها آن است که نای بدان کام یافته است که از خویشتن برهد و بار آن هستی سایه‌ای دروغین را از دوش فرو نهد و داد نام خویش را که «نه» و نیستی است، بدهد. آری! تنها بخت بلند نای آن بوده است که کام او با نام او همساز و دمساز شده است و فرجامی فرخنده را برای او رقم زده است، نیکافرجاما که چنین فرجامی است!

آنچه شمس تبریز؛ آن پیر ناشناختهٔ رازناک که بیش به مهر ایرانی می ماند، آن خورشید خرد و دانایی و کانون بینایی و روشنایی دل، با مولانا کرده است، جز این نیست که او را از خویش پیراسته و پرداخته است و از وی نایی ناآرام ساخته است که با دم نایی جان می گیرد و هستی می پذیرد. نایی که نیستان گمشده اش را فریاد می آورد و از افتادن در مغاک بویناک خاک و گو آکنده از خار و خو گیتی، به درد و دریغ، می موید و راه‌هایی از آن را به شور و شرار می جوید. آن نی که جدا افتاده از نیستان خویش، آوارهٔ جهانی بیگانه و ناهمگون با خویشتن شده است که هیچ پیوند و پیمانی با آن نمی تواند داشت و هرگز آن را آرام جای و کاشانهٔ خود نمی تواند انگاشت. از این روی، مانده در تار و پود این جهان دردآلود و مرگ‌اندود، از بُن جان فغان

بر می کشد و همه هستیش را این فغان می سازد؛ اما دیگران، آن خوشحالان و بدحالان^۴ که نوای نی نالان را می شنوند، به راز این ناله و فغان راه نمی توانند برد؛ زیرا آنان از خویشتن آکنده اند و به یکبارگی، با نیستان نستان بیگانه؛ نیستانی که میستان شوریدگانی است سرمست و رفته از دست که کامشان را با نام پیوسته اند و از خویشتن، به یکبارگی، گسسته اند و رسته اند.

در پی دیدار با شمس، مولانا خود را گم کرد تا خویشتن را بیابد. آنچه شمس با مولانا کرد مگر این رفتار شگفت و ناسازوارانه نبود: گم کردن خویش، به آهنگ یافتن خود. شمس، بدان سان که از هر خورشید چشم می داریم، مولانا را آن چنان برانگیخت و افروخت که سرتا به پای سوخت؛ سپس، ققنوس وار، از خاکستر خویش دیگر بار سر بر آورد، و از نوزاده شد، و هستی دیگر را آغاز نهاد که همه بی خویشتنی و مستی بود. برای روشن کرد پیوند و رفتار رازآلود و هنگامه ساز شمس با مولانا، از نگاره و انگاره ای پندارینه و شاعرانه بهره می توانیم برد: مولانا، پیش از دیدار با شمس، دریایی بود ژرف و بیکرانه؛ دریایی از گونه دریای نمادین و آیینی فراخکرت که آن چنان پهناور بوده است که یک سوم زمین را در بر می گرفته است؛ اما این دریا با همه ژرفا و پهناوریش، آرام بود؛ شمس بود که این دریای سبز آرام را برشوراند. او خرسنگی به سترگی و گرانی البرز کوه در این دریا افکند و خیزابه هایی سهمگین و سترگ و ستوار در آن پدید آورد که جاودانه، بی گسست و نشست، این دریا را بر می آشوبند و مرزهای زمان و مکان را فرو می شکنند و هرچه را در راه می یابند، می کوبند و می رویند. شمس دریایی را که مولانا بود، توفاند و بدین سان مایه ها و توان ها و اندوخته های شگرف نهفته در این دریا را برانگیخت و شکوفاند. آنچه شمس با مولانا کرد، جز این نبود که راهی از سر او به دل وی فراگشود و او را از خویشتن برکند و در ربود؛ مولانا را که تا آن زمان مرد سر بود و فرزانه ای آهسته و گران سنگ و گران سایه، به مرد دل دیگرگون ساخت و به شوریده ای سرمست که پای کوبان و غزل خوانان در کوی و برزن می رفت

و آنچنان در برابر خنیا و هر نوای آهنگین و بآیین بی تاب و بی خویشتن بود که هر زمان از راسته مسگران می گذشت، از کوبه های بسامان و هماهنگ آنان بر مس، بر می شکفت و دستار بر می آشفته و بر خویشتن بر می شورید. شمس تنها فرایاد مولانا آورد که نای است و هستی راستینش در گرو نیستی است. از آن پس، این نای آرام نیافت و خاموشی نگرفت. هر زمان با لب نایی که دم سازه او بود جفت می شد، گفتنی ها را می گفت^۷ و آن چنان آتشی در دل ها بر می افروخت که نه تنها خامان و پختگان، سوختگان را نیز می سوخت.

مثنوی از آغاز تا انجام، با همه دراز آهنگی و گران سنگیش، مگر ناله های این نای نیست. از آن است که این شاهکار بی همانند در ادب جهان، کتابی است شگرف که با هیچ آفریده ادبی و اندیشه ای دیگر سنجیدنی نیست. مثنوی از ناکجا و بی زمان آغاز می گیرد و در بی زمان و ناکجا پایان می پذیرد. این نامه راز، دستاورد دم های پیوند و بی خویشتنی مولانا است. دم گرم و جان بخش نایی است که در نای، شور زندگی پدید آورده است و پرده های خنیا اوست که پرده های مولانا را دریده است^۸ و رازهای وی را از نهانگاه نگفتگی بدر آورده است و بر آفتاب افکنده است؛ رازهایی که هر انسان بیدار جان خویشتن شناس در دل نهفته می دارد. مثنوی زمانی سروده شده است که نی خموش بوده است و نایی در اندرون او، در فغان و در غوغا^۹ از آن است که مثنوی با آنکه کتابی است آموختاری و در قلمرو ادب اندرزی، و مانند هر کتابی دیگر از این گونه می باید خود آگاهانه پدید آمده باشد، به وارونگی، دریوسته ای ناخود آگاهانه است و دستاورد هم خوانی شگرف و آزاد اندیشه ها و یادها؛ به سخنی دیگر، مثنوی برآمده از گونه ای تداعی غول آساست. دریای درون مولانا، آن فراخکرت پهناور، بر شوریده است، توفیده است؛ خیزابه های کوه وار آن سر بر کرانه ها فرو کوفته اند و بر آن ها، تا دور جای، فرا دویده اند؛ بدین سان مثنوی، از ژرفاهای ناخود آگاهی دریوش مولانا به رویه ها و کرانه های خود آگاهی وی آمده است. مثنوی، برترین و شگفت ترین نمونه از

هنبازی و دمسازی ناخودآگاهی و خودآگاهی است که در هر آفرینش هنری، به ناگزیر در کار است و این آفرینش از آن ناگزیر.

هیچ کس کار و ساز و روند و روال پیدایی مثنوی را بهتر و شیواتر از پیر پر گیرودار بلخ باز نمی‌تواند نمود و راز نمی‌تواند گشود:

در آن هنگام که شاگرد و پیرو یک دله‌اش، حسام‌الدین چلبی، سر در گریبانِ درونکاو می‌آورد و پاس دل می‌دارد و در جهانِ نهران و نهرانِ جهانِ خویش غرقه می‌گردد، سرودن مثنوی به فرجام می‌آید و مولانا حتی لختی از آن را نمی‌توانسته است سرود.

آنگاه که حسام‌الدین از غرقگی در دریای درون می‌رهد و به خویشتن باز می‌آید، مثنوی دیگر بار آغاز می‌گیرد. مولانا، به آهنگ باز نمود ساز و کار این گسست و درنگ در سروده شدن مثنوی، انگاره و نگاره‌ای شاعرانه را در کار آورده است که چگونگی پیدایی و پدیدآیی مثنوی را به شیواترین شیوه و گویاترین زبان، برما آشکار می‌دارد: مهلتی بایست تا خون شیر شد. زنی گرم هادر شدن است و کودکی را در زهدان می‌پرورد؛ خون، بی‌آنکه او خود بنخواهد و بداند و در روند دگرگونی کار کرد و بهره‌ای داشته باشد، در رگ‌های او به شیر دگرگون می‌شود و به هنگام زادن کودک، از پستان هایش می‌تراود. به همان سان است که خون اندیشه و آزمون شاعرانه، در رگ‌های ذهن و نهاد مولانا، به شیر شعر دگرگون می‌گردد و او را، در این دیگرگشت شگفت و رازآلود و جاودانه، هیچ خواست و کارکرد و اثری نیست. او در آغاز دفتر دوم از رازنامه سترگش، در این باره گفته است:

مدتی این مثنوی تأخیر شد	مهلتی بایست تا خون شیر شد
چون ضیاء الحق، حسام‌الدین، عنان	باز گردانید زواج آسمان
چون به معراج حقایق رفته بود	بی بهارش غیچه‌ها نشکفته بود
چون ز دریا سوی ساحل بازگشت	چنگ شعر مثنوی با ساز گشت.

از آن است که مثنوی نردبان آسمان است؛^۱ نردبانی شگفت و با کارکردی وارونه. نردبان ابزار فرارفتن است و از پستی به بلندی گراییدن؛ اما این نردبان ابزاری است که

به یاری آن، از رویه‌ها به ژرفاها می‌توان رفت؛ زیرا مولانا خود، به یاری این نردبان، ژرفاها و فرودینه‌های دل را به رویه‌ها و فرازینه‌های سر پیوسته است. آری! مثنوی نردبان آسمان است؛ اما آسمانِ نِهانِ درون، آسمانِ جان که در ژرفا و پهناوری، کم از آسمانِ برون نیست. درویشِ درونِ کاو، رهروِ رازِ آشنای که به سفر در خویشتن می‌خواهد پرداخت و پاسِ دل می‌خواهد داشت، به یاری این نردبان است که می‌تواند از زمینِ تن و رویه‌های خودآگاهی، راه به آسمانِ جان و ژرفاهای ناخودآگاهی ببرد و در این گلگشتِ شگرف و رازآلود و نِهانگرایانه، با آن پیر، همپای و همپوی گردد.

◀ پی‌نوشت‌ها:

۱. چشمزد به چارانه زبازد زیر که گوینده آن نیز شناخته نیست. در این باره بنگرید به سجادی، ضیاء الدین، اشعار معروف، ص ۴۳۸:
- در شعر سه تن پیامبرانند هر چند که لانی بعدی
اوصاف و قصیده و غزل را فردوسی و انوری و سعدی
- ۲- چشمزد به این بیت خود او (مثنوی، دفتر ۱، بیت ۹):
آتش است این بانگ نای و نیست باد هر که این آتش ندارد نیست باد
- ۳- همه بیت خواجه چنین است:
زین آتش نهفته که در سینه من است خورشید شعله ای است که در آسمان گرفت
- ۴- چشمزد به این بیت خود او (مثنوی، دفتر ۱، بیت ۵):
من به هر جمعیتی نالان شدم جفت خوش حالان و بدحالان شدم

- ۶- در باره این دریا بنگرید به جان هینلز، شناخت اساطیر ایران، ص ۲۸.
- ۷- چشمزد به این بیت خود او (مثنوی، دفتر ۱، بیت ۲۷):
بالب دمساز خود گر جفتمی همچو نی من گفتمی ها گفتمی
- ۸- چشمزد به این بیت خود او (مثنوی، دفتر ۱، بیت ۱۱):
همچو نی زهری و تریاقی که دید پرده هایش پرده های ما درید
- ۹- چشمزد به این بیت خواجه:
در اندرون من خسته دل ندانم کیست که من خموشم و او در فغان و در غوغاست
- ۱۰- در این باره که مثنوی نردبان آسمان است، استاد فروزانفر در کتاب زندگانی مولانا جلال الدین، ص ۱۶۲، می نویسد:
و گویند بر پشت مثنوی خود نوشته بود: «مثنوی را جهت آن نگفته ام که حمایت کنند و تکرار کنند، بلکه تا زیر پا نهند و بالای آسمان روند که مثنوی نردبان معراج حقایق است. نه آنکه نردبان را به گردن گیری و شهر به شهر بگردی، هرگز بر بام مقصود نروی و به مراد دل نرسی:
نردبان آسمان است این کلام هرکه زین بر می رود آید به بام
نی به بام چرخ کو اخضر بود بل به بامی کز فلک برتر بود
بام گردون را از او آید نوا گردشش باشد همیشه زان هوا
- استاد فروزانفر، در پانویشت آورده اند: بر پشت مثنوی جناب آقای سید نصرالله تقوی و نسخه دانشکده معقول و منقول، این روایت نقل شده و ابیات را در انجام مثنوی چاپ علاء الدوله به سلطان ولد نسبت داده اند.

منابع:

- ۱- شعرا معروف؛ ضیاء الدین سجادی، چ ۱، پاژنگ، تهران، ۱۳۷۴.
- ۲- زندگانی مولانا جلال الدین مشهور به مولوی؛ بدیع الزمان فروزانفر، چ ۳، زوار، تهران، ۱۳۵۴.
- ۳- شناخت اساطیر ایران؛ جان هینلز، ترجمه احمد تفضلی و ژاله آموزگار، چ ۱، چشمه، تهران، ۱۳۶۸.
- ۴- مثنوی، مولانا جلال الدین، تصحیح نیکلسون، چ ۲، مولی، تهران، ۱۳۶۵.